

HELTAI GÁSPÁR FORRÁSAI.

(Első közlemény.)

I. Heltai pályája és a fabulák.

Heltai születésének idejét régebben rendszeresen 1520-ra tették. Pintér J. új nagy irodalomtörténetében Ferenczi Z. és Borbély I. példájára 1515 köré teszi. Csak Lakos Béla¹ tartotta idáig ennél is öregebbnek. Heltai 1557-től kezdve, mikor a plébános-ságról lemondott, a kolozsvári eklézsia széniora volt. De valóban annyira öreg embernek ismerte őt mindenki, hogy 1565-ben Szikszai Fabricius Balázs H. Bonfini-kiadásához írt előszavában már csak ősz haja miatt is tiszteletreméltó öregnek nevezi, aki késő vénségében is meg akarja mutatni e munkájával a magyarsághoz való ragaszkodását.² Az üdvözlő versek közül is több emlegeti Heltai tiszteletreméltó öregségét. Így nem beszélnek egy 45-50 éves emberről, de még 60 évesről is alig. Heltai maga meg ugyanebben az időben olyan öreg embernek mondja magát, aki különös isteni kegyelemtől remélheti életének még egy-két évvel való megtoldását:

«Kéried a mi kegyes atyánkat — írja a Biblia második részének ajánlásában — legyen immár kegyelmes hozzám, és immár vénségömben ne hadgyon, legyen velem, vezérlyen, hogy életemnek és hiuatalomnak a vége is legyen ő szent felségének tisztességére, ennékem kedig veled egytembe öröc üduösségemre. Te kedig attyámfia keresztyén — fejezi be még inkább a középkori barátokra emlékeztető módon — imádságodban rólam el ne felelközél. Ha imádsággal meg segítesz, és az Wr még életemnek idejét valamenyére meg hosszabittya, meg látod hogy hasznodra való szép, és e mellett szent dolgokat ki kezdec adni.»

Ha már az 1565-ből való nyilatkozatok alapján nem tehetjük Heltai születését a század legelejénél lényegesen későbbre, nem tarthatjuk egészen lehetetlennek, hogy az író Heltai Gáspár azonos azzal a Caspar von Heltau-val, aki 1505-ben

¹ *H. G. reformátor és kora.* 1913.

² «*Industria laboreque viri clarissimi, D. Gasparis Helti, pietate, doctrina et ipsa canicie venerandi senis, ac de Ecclesia multos jam annos docendo scribendoque praeclare meriti lucem aspiceret incipiunt*» — írja Bonfini könyveiről, majd ismét: «*Révérendus vir, D. Gaspar Heltus... ut vel hoc officio suam erga gentem Hungaricam affectionem in hac senecta testaretur... huius editionis operam instituit.*»

baccalaureusként vétetett fel a bécsi egyetem magyar nemzetébe, sőt már 1503-ban beiratkozott a facultas artiumra.¹ Ennek a Caspar von Heltaunak legkésőbb kb. 1490-ben kellett születnie,² s így Honterusnál is, Melanchtonnál is néhány évvel idősebb volt. A Heltaival való azonosítás tehát még az elmondottak után is bizonytalan, de épen nem lehetetlen: 75 éves is inkább lehetett Heltai 1565-ben, az idézett nyilatkozatok idején, mint 45-50. Az, hogy ez esetben ötvenedik évén is túl lett volna, mikor Wittenbergbe ment, épen nem volna kivételes jelenség. A meseíró Burkard Waldis 1480 körül született, szerzetes volt, majd a reformáció hatása alatt kilépett a rendből, iparos lett s csak két évvel Heltai előtt, 1541-ben ment Wittenbergbe, hogy közvetlenül a mesterektől tanuljon protestáns teológiát és aztán ismét prédikátor legyen: pedig Waldis közelebb volt Wittenberghez. Könnyen meglehet, hogy Heltai pályája is hasonlóan indult. Ha csakugyan ő tanult már 1505-ben Bécsben, azok a kétségbevonat hitelű adatok, amelyek Heltainak wittenbergi útját megelőző lelkészkedéséről szólnak, teljes mértékben valószínűek: pontosabban meg nem határozott időben, de 1526 után a Heltau szomszédságában levő Szt. Mihály hegyének (Mons s. Michaelis — Michelsberg) volt a plébánosa Caspar von Heltau³, Kolozsvárt pedig Kénosi Tóser és A. Székely Sándor⁴ szerint már 1540-ben lelkészkedett. Az a tény, hogy 1544-ben egy évi wittenbergi tartózkodás után a kolozsváriak legfőbb papjukká választották, maga is azt bizonyítja, hogy idősebb, tapasztalt papként ment már ki. Különben is csak az ilyenek szokták beérni oly rövid tartózkodással, mint ő. Vele együtt jött vissza pl. Vizaknai Gergely, aki három évvel korábban ment ki, mégis csak alája rendelt lelkésszé választották. Az Oltardus-familia naplójának Heltai wittenbergi útjáról szóló két bejegyzése sem úgy szól róla, mint diákról szokott — nyilvánvalóan a szász városokban már jól ismert meglett ember, aki most nyomban a szász reformáció végrehajtása után Honterus tanácsára kiutazik, hogy Luther és Melanchton közelében megerősödjék az új hitben, melyet ezután tanítani akar.

Ha a két Heltai Gáspár azonosítása nem igazolható is teljesen, annyi bizonyos, hogy Heltai régen túl volt már tanuló évein, mikor az erdélyi reformáció végbement. A reformáció annyira magával ragadta ekkor, hogy irodalmi munkássága egészen annak szellemében indul meg. Egy eddig figyelemre

¹ V. ö. *Magyarországi tanulók külföldön.* — Archiv für siebenb. Landeskunde. X. k.

² Melanchton pl. 12 éves korában iratkozott be a heidelbergi egyetemre, 14 éves korában baccalaureus.

³ V. ö. *Siebenb. Provinzialblatt* III. (1808.) 13. l.

⁴ *Unitária vallás története.* 49. l.

nem méltatott hivatkozása azonban világosan rámutat történelmi érdeklődésének korábbi kezdeteire, egyben humanista kapcsolataira, de ugyancsak bizonyítéka annak is, hogy a reformációhoz való csatlakozása előtt is számottevő ember volt Erdélyben. *Chronicájának* Mátyás érdemeit magasztaló fejezetében (*Mátyás királynak nagy dícséreti*) az egyetem alapításával kapcsolatos nagy építkezésekről szólva Brodaricsra hivatkozik: «Ezt hallottam Brodaric István püspektől, kinél vala az egész épületnek jedzésének a képe is.» Brodariccsal tehát személyesen beszélgetett. Már pedig Brodarics négy évvel Heltai wittenbergi útja előtt már meghalt. A szász városokban 1531/32-ben időzött legtöbbet, hogy János király pártjára térítse őket. Heltai is legvalószínűbben ekkor ismerkedhetett meg vele. Négy évtized távolságából való részletes emlékezése jellemző bizonyítéka akkori érdeklődésének. Egyébként azonban semmit sem tudunk Wittenberg előtti szellemi fejlődéséről, s műveltségének korábbi rétegei az ő esetében sem igen hámozhatók ki írásai-ból, annyira a wittenbergi ösztönzés a döntő azok egészében. Csak pályája legvégén gyanítható visszahajlás korábbi humanista érdeklődése felé. A harmincas évek elején magyarul még nem is tudott.

Magyar íróvá Heltait kettős hivatásérzet tette, egyrészt reformátori, másrészt politikai feladat tudata. Mindvégig szásznak vallotta magát, s úgy látszik, élete végén is harcolt a plébánia-templomnak kizárólag szász prédikáció céljára való fenntartásai ért. Ő maga csak németül, csak a szászoknak prédikált. Ír- mégis magyarul, a magyaroknak írt. A szászok kezébe u. i. könnyű volt eljuttatni mindazokat a könyveket, amelyeket a német reformátorok írtak és kinyomattak. Az erdélyi magyarságnak azonban ő előtte sem sajtója, sem protestáns irodalma nem volt. Azt akarta megadni nekik, amit a szászok közvetlen Németországból megkaphattak. De ő maga nyilatkozik egy másik okról is mindjárt nagyobbik kátéjának Szentgyörgyi Péterhez, az erdélyi magyarság egyik vezéréhez szóló ajánlásában (1553). Azt írja, hogy rágalmazói a magyar nyelv ellenségének mondják; magyar írásaival ennek ellenkezőjét akarja bizonyítani:

«egy nyihányan a Colosvari tettetes és neues keresztyének közzül, az ördeknek második tulaydonságát köuetvén, abból vádoltanak előted engemet, miuel hogy a tisztességes magyar nyelvne c gyalázattyára iárnéc, és miuel hogy annac romlására igyeközném. Euel azokaért e munkámmal auagy írásommal, és a többiuel kiket kiadando vagyoc, az Úr Istenne c aiándokábol, meg akartam, meg is akarom bizonyítani, hogy azoc, az én rágalmazóim, meg kimillettéc az Igaságot mondani, es irigységéből hamisságot es hazukságot kelepeltec.»

Kolozsvár magyarságának erősödésével egyre növekedett a szász-magyar ellentét, s a legfőbb ütközőpont a plébánia-

templom volt, amelyben akkoriban mindig szász pap prédikált. Heltai soká sikerrel állt ezen az ütközőponton s hivatásának érezte az ellentét tompítását a szász elsőség feladása nélkül. Így érthetők leginkább azok a máskép üres rétori túlzásnak hangzó szavak is, amelyekkel 1548-ban Brassó meghívását visszautasította:

«So meine ich auch nicht... dasz eur... solches begeren sey, dasz ich von hinen scheiden sollt, und die gemeyne Gottes... die nur durch so viele mühe, arbeit, angst und noth erbauet ist, in gefehrlichkeit Leibs und Seel soll geben, und *hinder mir ein blutbad sollt lassen.*»¹

Attól félhetett, hogy távozása esetén késhegyig menő harc kezdődne a plébánia birtokáért. Saját vallomása szerint az ellentétek tompításának eszközéül is szánta a maga magyar írói működését: ő, a szász prédikátor, ha a plébánia szószékét nem adja is át s onnan németül tanít, adja kezébe a magyarságnak a lelki javára meggyőződése szerint legszükségesebb könyveket. És e szándékból fakadt munkásságában sokoldalú tehetségével a XVI. század magyar irodalmának egyik legbecsesebb, sőt sokszor legmagyarabb ízű részét adta: amíg vallási felfogásában szilárdan állt, magyar írásaiban is annak igazságát és az azon alapuló élet törvényeit tanította, prédikálta, a német protestáns irodalom felhasználásával, de sokszor új belső formát is adva annak, amit így új nyelvre, új közönség számára átírt; nyelvi tekintetben pedig — akarván mindazt, amivel mondanivalóját közel viheti magyar közönségének lelkéhez — oly népi ízű, zamatos prózát alkotott, amely párját ritkítja; úgy látszik, vérében lévő német népi fordulatok is belesimulnak magyar stílusába, s hatását nem rontja le a mondatfűzésnek sok levetni nem tudott idegenszerűsége.

De Heltai nemcsak a hitelesítő és hitvitázó irodalom munkása volt, hanem egyik legfőbb előkészítője a magyar profán szépirodalom első virágkorának is. Benne magában nem ért ugyan véget az elvilágiasodás, de a tőle felállított erdélyi magyar könyvsajtó lett az első terjesztője egészen világi szépirodalmi munkák nagyobb tömegének, s élete végének két időpontjában maga foglalkozott olyan munkákkal, amelyek mintegy előkészítették a világi szellemnek ezt a könyvirodalmi recepcióját. A hatvanas évek közepén Heltai nagy lelki válságon ment át: az úrvacsora kérdésében váratlan fordulattal hirdetőjévé lett Dávid Ferencsel együtt annak a tanításnak, amely ellen addig harcolt, a szentháromság megtagadásában azonban nem tudta Dávidot s vele hívei nagyrészét követni. Évekig tartott, amíg — a nagy gyulafehérvári vitatkozás után — sikerült őt Dávid Ferencnek meggyőznie, s ekkor nagy vívódások árán nyert megvilágosodásért rebegett halát. Ennek

¹ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. Oklevéltár VI.

az utolsó hitváltoztatásának története mutatja, hogy igazságtalanul szokták őt gerinctelenséggel, oportunizmussal vádolni és a meggyőződéstől hajtott Dáviddal szembeállítani.¹ A különbség kettejük közt inkább a kutató dialektikus és az igazságul megismert tanokat hirdető prédikátor különbsége, tehát inkább képességük sajátosságában, mint jellemükben gyökerezik. Az úrvacsora kérdésében való hirtelen fordulatot legfőképp a mesterének vallott Melanchton állásfoglalása magyarázza; ily tekintély támogatása nélkül a következő lépésnél már riadtan nézte társának újabb lépését, s annyira megingott egész prédikatori önbizalma, hogy éveken át nem lépett a tanács többszöri sürgetése ellenére sem a szószekre. Ekkor nyúlt először a vitás kérdésektől távolabb álló irodalmi munkálatokhoz, ekkor merült fel benne először a magyar krónika terve is, s ekkor adta ki Bonfini Mátyásról szóló részét. Erkölcsi tanító munkáját pedig oly munka közvetítésével akarta folytatni, amelynek elhatározása még wittenbergi emlékekből nőtt ki, de a dogmatikus kérdések érintésének szükségére nélkül adott módot a biblikus-reformatori életbölcse ség prédikálására. Nem véletlen tehát, hogy a *Száz fabula* is épen Heltai magára maradásának és a szószekről való visszavonulásának idején született meg, noha egészében nem más, mint Luther Melanchtontól nagy örömmel fogadott tervének a magyarság számára magyar nyelven történt megvalósítása. Meséinek főforrása is ugyanaz a német mesekönyv, amelynek átdolgozásához Luther hozzákezdett.

II. A Száz Fabula forrásai.

Imre Lajos megállapította, hogy Heltai meséi közül a legtöbb, jobbára hasonló rendben és változatban, Stainhöwel gyűjteményében van meg; legnagyobb részüket és a Stainhöwelnél hiányzók közül is kettőt (98. 100.) megtalálta Burkard Waldis verses meséi közt is, továbbá Boner ugyancsak verses *Edelstein*jében s ebben megtalálta annak a Stainhöwelnél hiányzó mesének egy változatát is, amelyet Heltai az előszóba foglalt. Ezek alapján az a kategorikus tanítás vert gyökeret a közfelfogásban s talált hitre minden irodalomtörténetírónál, hogy Heltai az említett három gyűjteményből készítette a magáét. Az alapgyűjtemény megállapítása helyesen is történt: valóban Stainhöwel gyűjteménye volt Heltai főforrása, csak-hogy nem eredeti XV. századi, hanem Heltai korabeli bővült alakjában, amelynek toldalékában mindaz ott volt, amit Imre L. Stainhöwelnél nem talált meg, de megtalálható a XIV. században írt s a XVI.-ban egyáltalán nem terjesztett *Edelstein*ben, Waldisnál és részben egyebütt külön-külön is. Ő u. i. az 1480 körül megjelent első kétnyelvű s azonfelül a Romulus-féle mesék első

¹ Seivert lexikona, kivált a szász történetírók tartanak ma is vele.

három könyvéhez latin verses változatot is tartalmazó kiadásnak Oesterley-féle lenyomatával hasonlította össze Heltai meséit. Heltai korában azonban a gyűjteménynek csak a német prózai része élt tovább — megtoldva Brant Sebestyénnek első ízben 1501-ben hozzáadott s tisztán német alakjában (Adelphus-Mübling János fordította) 1508 óta terjedő példáival. Népszerűsége tetőpontján épen az 1530-as évektől az 1550-es évekig állt a Stainhöwel — Brant-féle mesés könyv, s ebben jelentős része lehetett Luther példájának, aki ezt a gyűjteményt kezdte 1530-ban erkölcsi szempontból kifogásolható elemeitől megtisztítani és általában a maga felfogása szerint átdolgozni s tanítványaival sokat beszélt e könyvről, a német *Esopus*ról. Az ekkori kiadások legnagyobb része a breisgauer Freiburgban jelent meg s egészben változatlan lenyomatai az 1531-ben megjelentek; a címképen mindvégig ott is maradt ez az évszám. Címük: *Esopus leben vnd Fabeln: mit sampt den fabeln Aniani, Adelfonsi, vnd etlichen shimpffreden Poggii. Darzu auszüge schöner fabeln vñ exempeln Doctorn Sebastian Brand alles klärlich mit schönen figuren.*

Az előttem lévő példányban, amely 1539-ben jelent meg Freiburgban, (a Magyar Tudományos Akadémia könyvtaráé) a CLXX b lapon található Heltai 98., a CXIX.-en a 100. meséjének, a CXLII b lapon az előszóba foglalt meséjének eredetije. Ennek a nagyon sokféle változatban ismert keleti eredetű mesetípusnak is kétségtelenül azt a Poggiótól eredő változatát használta fel Heltai, amelyet a Brant-féle toldalékban talált. Hasonlíttam a valószínű hogy e mesének előszóul való felhasználása maga sem történt ezirányú más példának legalább emléke nélkül. Míg a középkori mesegyűjtemények élén többnyire azért áll épen a kakastól talált gyöngyszem vagy — a Bonerének címét adó — drágakő meséje, hogy ez háritsa el előre a mindig elégedetlenek gáncoskodását, másféle könyv védelmére már Heltai előtt is felhasználták vele egészen egyező módon az emberek kielégíthetlenségéről szóló másik mesét: Sapidus (Witz) János, a wittenbergiekkal tartó strassburgi (korábban schlettstadi erasmista) igazgató *Anabion sive Lazarus rediivus* c. iskoladrámájának prologusába szötte be 1540-ben. Nagyon valószínű, hogy Heltai — akár olvasmányból, akár előadásból — ismerte a Wittenbergben kedvelt humanistának Luther szellemében írt s épen az ő németországi útja idején általánosan ismert drámáját, s így a mesének az előszóba való befoglalásában ezt a drámát követte. A Stainhöwel — Brant-féle kötetből vett mesék közül Heltai hármát más mesékkal von össze vagy egészít ki. A III. könyv 17. meséje (Osterleynél 57.) *Von dem affen und dem fuchs.* Heltainál az ugyanazon rend szerint következő helyen (43.) azonos című mese áll. Első fele Stainhöwel meséjének Heltai szokott módján élénkített átdolgozása. De az okosságára

és szép farkára büszke róka gögje itt nem marad megtorlatlanul: az agarak nyomban megkaparintják, míg a lenézett majom felfut a fára s biztos helyről adja vissza a kölcsönt a rókának. Ez a fordulat ugyancsak Stainhöwelnek a rókáról és a macskáról szóló meséjéből való, az *Alt Fabeln* című csoport (a bilinguis kiadásokban Extravagantes Esopi antique) 5. meséje (Osterley 85.) *Von dem fuchs und der Katzen*. (Egyébként ugyanezt Erasmus adagiumaiból Dorpius is fölvette gyűjteményébe, s onnan Pesti is lefordította.)

Amint ebben az esetben Heltai magának Stainhöwelnek két meséjét egyesítette, ugyanolyan módon egészítette ki két más esetben egyebünnen ismert meséből Stainhöwel egy-egy meséjét. A 46. számú, a nyúlról és a kék káposztáról szóló mese sorban ugyanott következik, ahol Stainhöwelnél a róka és a szőlő meséje. (IV. 1. — Oe. 61.) Imre Lajos ismeretlen eredetűnek nyilvánította Heltai e meséjét, pedig nyilvánvaló, hogy ebben az esetben is Stainhöwel állt előtte. Avval egészítette ki a közismert mesét, hogy a róka már csak visszaemlékszik a maga esetére a magasban függő szőlővel, mikor a nyúl ugyanúgy jár a kerítés mögött csalogató kék káposztával. Egy kevésbé újszerűbbé akarta tenni e fogással a legáltalánosabban ismert mesék egyikét. Meglehet, hogy valamely régen hallott vagy olvasott variáns jutott eszébe, mikor forrásában ez a mese került sorra. Mint már a sophistáknál és a középkorban, a humanista iskolákban is kedvelt gyakorlat volt az ezopusi meséket lényegük megtartásával úgy variálni, hogy elképzelték, miképp alakult volna az eset, ha más állatokkal történik ugyanaz vagy e más állatokkal mily más változtatás esetén lehetne ugyanazt a tanulságot kihozni. Ez is egyik útja volt a meseváltozatok nagymértékű elszaporodásának.

A harmadik ily értelemben kettős mese a 22., az agg lóról és agg komondorról. Itt is az egyikről szóló mese áll Stainhöwelnél azon a helyen, amelyhez Heltai ezzel a mesével elérkezik. (II. 7. — Oe. 27. *Von dem alten hund und seinem herrn*.) Az összekapcsolás megint ugyanolyan, mint az előzőben: a kiszolgált kutya rátalál a lóra, s az elmondja neki a maga keserves sorsát, aztán következik ő a maga panaszával: egyik a másiknak enyhítője azzal, hogy nincsenek egyedül, sőt általában ilyen «a világ jutalma és fűzetése». Ebben az esetben is hiába keresnök a megszerzés forrását Stainhöwelnél, de nagyon is határozott nyomok vezetnek másfelé, s igen nagy valószínűséggel megállapítható, honnan emlékezett Heltai arra a mesére, amellyel a Stainhöwelnél épen soron következőt kombinálta, részben helyettesítette. A kiszolgált kutya és a kiszolgált u. i. együtt szerepelnek és együtt panaszkodnak egy ugyan-csak nagyon elterjedt mesének, a hálátlan kígyó meséjének több XVI. századi változatában. A mese bővített alakjában u:

i. az ember megállapodik a tőle megmentett és most életére törő kígyóval, hogy akivel találkoznak, attól kérdik meg a világ rendjéhez tartozik-e a hálátlanság vagy nem. Ez a bővítmény Petrus Alfonsi *Disciplina clericalis*ában is megvan már, de nála még csak a rókával találkoznak, s az megmenti az embert. E változatot Stainhöwel is fölvette gyűjteményébe, s az övéből készült Heltai 64. meséje. Másutt azonban még két további bővüléssel találkozunk, s ezek által ismét nem a hálátlan bűnhődése, hanem a hálátlanság általános volta emelkedik ki: mielőtt u. i. a rókával találkoznának, két más állat a kígyót igazolja, végül pedig a róka a maga bőrén tapasztalja az ember hálátlanságát. Az említett két állat Odo de Ceritona első folytatójánál (L. Hervieux, *Les fabulistes latins*, IV. 38 l.) ló és ökör, a XVI. században azonban már mindenütt «az agg ló és agg agár». Nyomtatásban legegység Camerarius *Aesopus*ából ismeretes ez a szerkezet (1538), aztán ott van a *Schimpf und Ernst* 1545-i Egenolff-féle szemelvényének új darabjai sorában, Burkard Waldisnál (1548), Hans Sachsnál (1552. *Fabeln und Schwänke* VI. k. 5. l.) stb. Fontos azonban arra rámutatni, hogy e mese ebben a formában Melanchton kedves meséje volt. Mathesius a mesékről szóló Luther-prédikációjában ezt az egyet Melanchton meséjeként idézi avval, hogy ő joachimsthalai látogatása idején (1552) hallotta tőle, s hogy akkor Melanchton észrevehetően az ő hálátlan pártfogoltjaira gondolva vont le a tanulságot. (Heltai épen egy másik *hálátlanságról* szóló mese tanulságában szól Melanchtonról.) Hogy azonban Melanchton már sokkal korábban emlegette ezt a mesét, sőt talán már a legkedvesebb emberei közé tartozó Camerarius is tőle hallotta, az abból következik, hogy a Luther asztalánál készült följegyzések szerint már Luthernek is ő mondta el.¹ Előadásában s az eredetileg németül nem tudó magyar ifjak számára kezdett heti evangelium-magyarázataiban is el-elmondta M. e mesét.² Akár Melanchtoné, akár Camerariusé az elsőség, mindkettőjüknek része volt e mese elterjesztésében, de abban, hogy pl. a német nép körében is annyira általánosan elterjedt ugyanez a változat,³ alighanem Melanchtonnak és szerte prédikáló tanítványainak volt legfőbb részük. A többi XVI. századi író közül Waldisnak is, Alberusnak is ismeretesekek wittenbergi kapcsolatai, Egenolff meg ugyancsak bizalmas barátságban volt Melanchtonnal. Már pedig az összes korábbi és későbbi változatok közül épen az Egenolff-féle változathoz (Bolte Pauli-kiadásában 745. szám) áll Heltai

¹ V. ö. pl. a *Tischreden* Rebenstock-féle, 1571-ben megjelent latin fordításának 906. l.

² L. pl. a Szentháromság utáni 14. vasárnap postilláját, *Corpus Reformatorum*, XXV. k. 451. l. Manlius is fölveszi a Melanchton ajkáról lejegyzett történetkéek sorába. (*Locorum communium collectanea*, 1562.)

³ V. ö. Bolte—Polivka, Anmerkungen II. 420.

előadása legközelebb: csak náluk szerepel a ló panaszában, hogy fiatalkorában, mikor még hátsaló volt, meg is mentette gazdája életét gyorsaságával, hogy épen ekkor tört le, aztán egy szekereshez került, s mikor már szekerezésre sem volt alkalmas, a féket és patkót is leszedték róla. A ló panaszának e közös részletezésével szemben egy-egy szó mintha más változathoz állna közelebb. Erre azonban elegendő magyarázat az, hogy valószínűleg Heltai is emlékezetből pótolta meg a Stainhöwelnél talált mesét, akárcsak az előbb említett két esetben. Meglehet, hogy ismerte az Egenolff-féle gyűjteményt is, Waldist is, de a mesék írásakor egyik sem igen lehetett előtte. Másfelől az is valószínű, hogy Heltai ismerte a hálátlanság meséjét közvetlen Melancthon ajkáról is. Mindezt még más mesék és példázatok is valószínűvé teszik.

Mindössze három mese írásakor nem állt egyáltalán Heltai előtt a Stainhöwel—Brant-féle kötet. Ezek közül egyhez ugyan található Waldisnál — Imre Lajostól fel nem ismert — párhuzam, de valószínűleg ebben az esetben is épügy nem belőle merített Heltai, mint azokban, amelyekről kiderült, hogy Brant a forrásuk. Egyébként Imre a Stainhöwelnél is megtalálható mesék egyikéhez-másikához is idézett egyes mondatokat Waldisból, valamint Erasmus Alberusból és Bonerből, mint amelyekhez Heltai fogalmazása közelebb áll, mint Stainhöwel megfelelő helyéhez. (Egyik-másik olyan, hogy a részletezőbb elbeszélő módor szükségszerű következménye.) A legfeltűnőbb ily talákozások azonban az első mesékben s főleg azok tanulságában vannak, s kétségtelen, hogy itt a Waldisszal és Alberusszal való egyezés egy nagyjelentőségű közös forrásból, magának Luthernek meséiből ered. Így Heltai 2. meséjének tanulságában épügy ott van az igazságtalan vádaskodás más esetére való utalás (Dühös nevet költne az ebnek, czac hogy meg ölhessek. Vagy ötte meg a háyat vagy nem, de páltzát keresne neki), mint Alberusnál (Und hat der Hund schon nichts gethan, Musz er doch Ledder fressen han) és Waldisnál (Wenn man gern schlagen wolt den Hundt, Findt sich der Knüttel selb zur stundt). De ugyanez ott van már, leginkább Alberusszal egyezően, Luthernek négy évvel Alberus első meséi, 18 évvel Waldis megjelenése előtt írt meséjében: «Wenn man dem Hunde zu will, so hat er das ledder gefressen». Vagy pl. a 6. mese tanulságában: «Nem jó az wrackal czeresznet enni: Mert ottan lövéldözni kezdne a magokual». Stainhöwelnél ez nincs meg, Alberusnál sem; Waldisnál ott van a használatosabb első fele: «Mit Herrn is böse Kirschen essen», de Luthernál — mint már Bonernál is — ott van az egész, mégpedig Heltaival egyezően a 6. mese tanulságában (holott a 7.-ben is lehetne): «Es ist mit Herrn nicht gut kirschen essen, sie werffen einen mit den stilen». Luther meséi csak összes műveinek 1557-i jeni kiadásá-

ban jelentek meg először. (Vagy ez vagy a következő évben megjelent wittenbergi kiadás Heltai birtokában is minden valószínűség szerint megvolt.) De a mesék kéziratban már régóta terjedtek, Luther maga sokszor felolvasta őket asztalánál. Bizonyos, hogy Alberus és Waldis is ismerték őket már saját meséírásuk idején.¹ Sőt valószínűleg mindkettejüket, valamint Heltait is kivált Luther példája ösztönözte is. Magánál Heltainál az idézett mondásokon kívül nemcsak a forrás közös volta (Luther csak Stainhöwel első meséit dolgozta át írásban, de a többiből is, a Brant-féle példákban is többet mesélgetett asztalánál), hanem még egy apróság mutat a Luther-féle mesék ismeretére és követésére: a Stainhöwel 6. darabjában összefoglalt két rokon mesét Lutherral egyezően külön mondja el. Ez nála azért feltűnő, mert máskor rokon meséket maga von össze, ha már nem hagyja el egyiküket egészen. Itt nemcsak külön adja a kettőt, hanem a tanulságokat is a közös mozzanatra utalva ugyanúgy kétszer adja, s nemcsak az elsőben, hanem a másodikban is közel áll Luther fogalmazásához:

Diese fabel leret zwey stuck.
Das erst ...

Das ander, felix quem faciunt
aliena pericula cautum, Das ist ein
Weiser man, der sich an eins andern
fahr unfal bessern kan. (Stainhöwel:
den fremde *sorg* fürsichtig macht).

Ugyan azzont jelenti e fabula
mellyet az előbbi, tudni illic ...

Emellet eszt is jelenti e fabula.
Hogy igen jó, mikor ember eszébe
veheti magát és a más ember *kárán*
és *veszedelmén* kezd tanulni.

Heltai válogatásának szempontjai közt is — a másokkal egyezően előre elhatározott kerek százas szám keretén belül — az a döntő, amit Luther a (Stainhöwel—Brant-féle) régi német *Esopus* gyalázatosságai ellen hangoztatott: az erkölcs szempontja; ezért az egyetlen rész, amelyet csaknem egészében mellőz, a Poggio-féle facetiák csoportja, s ezért vesz oly aránytalanul keveset Brantból is; de a többiből is elhagyja mindazt, ami kényes tárgyú, erkölcstelen vagy erkölcsi tanulság levonására alkalmatlan. Maga az erkölcsi elv ott van már Stainhöwel előszavában, s itt-ott egy-egy közmondás is előkerül, de nem oly bőven s nem oly következetes szándékossággal, mint Luthernél és Heltainál. Luther is törekszik a mese szövegét minden vele kapcsolatban felvethető tanulság levonására kihasználni, épúgy minden irányban megforgatni, mint a prédikációkban a bibliai textust. Heltainak ebben is ő lehetett a példája, de túlmegey rajta: valósággal postilla-szerűen építi fel s részletes fejtegetések, elmélkedések keretéül használja a tanulságot; a mese szellemében való hagyományos tétel mellett vagy éppen annak ellenében is sok másra rátér, ami valamiképp kapcsolatba hozható vele, s azok igazolásául újabb történetkékre is hivat-

¹ V. ö. Braune Alberus kiadásának XIII. lapját.

kozik, rendszerint rövid célzás alakjában. Egy ízben azonban magukkal a mesékkel egyenlő részletességgel toldott be egy példát a tanulságba: a 45. mese tanulságába szőtte a példázatot arról a barátról, aki alázatosságával apátságot szerzett, attól kezdve azonban zsarnok lett, s mikor a különbség okát kérdezték, azt felelte, hogy előbb az apátság kulcsát kereste, azért sütötte le a szemét, most hogy már megtalálta, nem keresi, hanem használja.

Ha azt keressük, mily körből kerülhetett e példázat Heltaihoz, ismét számolnunk kell annak valószínűségével, hogy nem írásban-nyomatásban megrögzített szöveget ismert, vagy nemcsak azt, hanem előszóban való adomázásból is megismerhette s hogy ezt is Wittenbergből hozhatta magával. E középkori példát a XVI. század főképp Bebel — még szóbeli forrásra hivatkozó — facetiája¹ hagyományozta, s innen egyrészt Pauli *Schimpf und Ernstje* útján terjedt leginkább, másrészt azonban ennek terjesztésében is része volt Melanchtonnak és tanítványainak. Melanchton Bebelnek tanítványa volt Tübingában, majd rövid ideig, közvetlenül Wittenbergbe való meghívása előtt, utódja a poesis és eloquentia tanításában; halálakor görög epigrammában áldozott emlékének. Csak természetes, hogy jól ismerte mestere legnépszerűbb munkáját s híres adomázó lévén, tovább mesélgette-színezgette az ő adomáit is. És valóban mind Manlius, mind a protestáns *Promptuarium exemplorum* (először 1568) írója, Hondorf, nyomtatott forrás említése nélkül elmondják az apát korára megváltozott barát históriáját is; ez pedig Manliusnál mindig, a Manliust magát is kihasználó Hondorfnál többnyire azt jelenti, hogy Melanchton ajkáról jegyezték le. Egyébként Manlius és Hondorf ugyancsak rövid kivonatos szövege egyazon irányban mutat eltérést Bebelhez képest, s Heltainál ezek rövidsége ellenére egyben-másban felismerhető, hogy közelebb áll az ő közös forrásukhoz, mint bármely más változathoz. Bebel nem részletezi az elején a barát viselkedését, csak annyit mond: *semper demisso vultu incedebat*, Manlius szerint *magnam sanctitatem prae se ferens, semper incedens obliquo capite terram spectans*. Heltai Manlius-szal egyezően mondja a barátról, hogy *igen szent és aytatos volt és haytot fővel... a földet nézi vala*. Viszont sem Hondorfnál, sem Manliusnál nincsenek meg a befejezésben azok a szavak, amelyek Melanchton közvetlen forrásában, Bebelnél ott vannak: *nunc illis (clavibus) inventis non esse opus ulterius inquisitione*. Heltai: *Nem szükség azokáért alá nézmem*. Az említett rövid kivonatokban nem szerepel a Honores mutans mores közmondás, bár a kapcsolat, amelyben sor kerül rájuk, valószínűvé teszi, hogy ily tanulással kapcsolatban emlegette Melanchton is. Viszont adja a *Schimpf und Ernst*nek szellemében Heltaiétól leg-

¹ Opuscula, 1514. az V. iv utolsó lapján.

távolabb álló fogalmazása. Míg u. i. Bebel a változást csak azzal jelöli meg, hogy ettől kezdve kiegyenesedve járt, Pauli e változást középkori szellemben abban az irányban színezi, hogy a barát aszkétából világi lett. Heltainál nem ezen van a súly, hanem azon, hogy az önzetlennek és könnyőreletesnek látszó barátból mily kegyetlen zsarnok lesz, mihelyt a hatalom a kezében van. Ennek kiemeléséhez is ismerek párhuzamot Franck Sebestyén közmondásgyűjteményének a Magistratus virum arguit mondáshoz fűzött változatában. Heltai és Franck gondolatvilágának rokonságából is érthető, hogy egyaránt inkább ezt emelik ki. S bár nem lehetetlen, hogy Heltai Franck más munkáihoz hasonlóan közmondásgyűjteményét is ismerte (a Heltaitól idézett nagyszámú közmondás éppen nem mutat erre!), a részben Melanchton forrásával, részben az ő nyomán készült kivonatokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy Heltai legvalószínűbben ezt az adomát is magától Melanchtontól hallotta vagy olyan valakitől, aki maga Melanchtont hallotta. Hiszen a wittenbergi mesterek mondásairól készült jegyzeteket egyre-másra hozták haza a hazatérő tanítványok. Az, hogy Heltai szövege majd ehhez, majd ahhoz áll közelebb, éppen abból érthető, hogy nem állandó szövegről, hanem egy sokszor elmondott adoma élőléséből való lejegyzéseiről van szó, melyek egyikében ez, a másikában az sikkadt el vagy emelkedett ki jobban.

Már az elmondottakból világos, hogy Heltai írói tarisznyájában a meseírás hajlamát is, meséi főforrását is, de legalább jórészen azt is, amit nem abban talált, Wittenbergből hozta magával, s hogy ebben szintén része volt Luther mellett Melanchtonnak is. Különben Melanchton is nagy barátja volt az aesopusi meséknek, külön declamatiót írt róluk, ajánlást is Camerarius egyik gyűjteményéhez, Mathesius szerint ő bízta Luthert is a mesék folytatására. Az előadásairól és bibliamagyarázatairól készült jegyzetekben sok mese és egyéb példázat található stb. Nem ok nélkül említi Heltai mesekönyvében is a mester hálátlan tanítványait: éreznie kellett, hogy ebben a munkájában is része van. A tanulságok gondolatvilágában könnyű volna kimutatni a wittenbergi örökséget, de hisz ez a protestáns prédikátornál természetes. Melanchton legtöbbet emlegetett bibliai és klasszikus citatumainak egyike-másika szintén többször visszatér Heltainál is, mint pl. az előbbieik közül Non recedet malum a domo ingrati, vagy az utóbbiak közül a Heltai utolsó meséjének tanulságába foglalt két, Xenophonra és Aristotelesre, a Melanchtontól legtöbbször becsült görög prózairóra és filozófusra visszamenő szállóige a házigazda személyes felügyeletének fontosságáról stb.

A mondottak megkönnyítik dolgunkat a három nem Stainhöwel—Brantból eredő mese keresésében is. Az első (66.) arról szól, hogy a varjú szabadon ugrál a disznó hátán, a farkast ellenben, mikor ő is megpróbálja, megkergetik. Ez a

mese nyilvánvalóan annak az aesopusi mesének (Halmnál 330.) származéka, amelyben a varjú a szamár hátát tépdési, a hajcsár meg mulat rajta, míg a farkas elkeseredve emlegeti az egyenlőtlen elbánást: öt már közeledtekor megtámadná. (Rokona még az a *Schimpf und Ernst*be is fölvelt mese, amelyben a farkas azt nézi, mint nyalják a juhok a bárányokat). Heltai változtatása itt is olyan, amilyent már több esetben láttunk: más háziállatot tesz a szamár helyébe, s a farkast nem magában beszélteti, hanem a rókának panaszoltatja el vele, mint járt, mint ahogy a nyúl is a rókával találkozott a káposztával való esete után stb. A *varjú és a farkas* meséje megvan Camerariusnál (CXIV. *Asinus et corvus*), továbbá Faernus épen 1566-ban megjelent, 100 verses fabulát tartalmazó kötetében. Camerariust valószínűleg ismerte Heltai is, de a mese átalakulása arra mutat, hogy — akár korábbi olvasmány, akár hallomás után — emlékezetből írhatta újra ezt is.

A 73. mese rokona a halálos ágyán elásott kincset emlegető földműves aesopusi meséjének: mindkettőben tudatos megtévesztés vezet a boldogulás főfeltételének megértésére. Heltainál kettős megtévesztés szerepel: a jó gazda azt mondja a rossz gazdának gazdagsága magyarázatául, hogy 1. reggel mindig meghallgatja a fecskék éneklését, 2. ereklyét hordoz körül házában és gazdaságában. Mikor a másik is ezek szerint jár el, rájön, hogy korán kell kelni, s hogy a gazdának mindent végig kell járnia, hogy a ház népe rendben végezze dolgát. A mese második része Heltai korából több változatban ismeretes. Valamennyiből kiérezhető az egész lelemény protestáns jellege: végül kiderül, hogy az állítólagos ereklye értéktelen semmiség. két változat meg épen drasztikus parodiája az ereklye-kultusznak. Heltainál is — szent «tetem» helyett — lócsontocska szerepel ereklye gyanánt. Az első ismert változat Burkard Waldis III. könyvének 99. meséje. Az ő forrását mindeddig nem sikerült a német irodalomtörténetnek megállapítania; az aránylag kis számú ily esetben nála is szóhagyomány felhasználására gyanakodnak. Az is vitás, hogy már Waldis volt-e a forrása a *Das Heiltum c.*, Waldis könyvének megjelenésénél három évvel későbbi Meistergesangnak. (L. Goedeke, *Deutsche Dichter des XVI. Jh.* I. 295. l.) és Sachs újabb három évvel későbbi trufájának (*Das Heylthumb für das unflüssige Haushalten. Fabeln und Schwänke.* I. k.) Abból, amit a mese elé told, valószínű, hogy Heltai teológus körből ismerte ezt a mesét is. (Melander *Jocoseriája* II. 138. szerint Edelmanus is felhasználta e példa egy változatát egyik homiliájában!) A tanulságban a mese első részének értelmezéseként az Istennel való reggeli beszélgetés szükségét hangoztatja, még a gondos felügyelet említése előtt, s a kettős mese tanulságait az ora et sedulo labora et sic habebis multa bona mondásban

foglalja össze. Hogy a két elem egybekapcsolása nem Heltai leleménye, bár egyébként ez is elképzelhető volna, az egy Heltainál későbbi szövegből gyanítható: Bütner Wolfgangus *Epitome historiarum*ának (1576) 110. lapján közli az ereklyehistóriát.¹ De itt is, mint Heltainál, más segítségről van szó az ereklyehordozás előtt. A jámborabbnak megy jól a sora kezdettől fogva, a másik gúnyolja, hogy a sok imádkozástól el fog szegényedni, de ő szegényedik el, aztán már ő is ott van korán a templomban. Mikor azonban újra meggazdagszik, a munkát érzi fölöslegesnek, mindent Istenre bíz, s újra elszegényedik. Ekkor kerül aztán sor az ereklyére. Így a kettős tanulság itt is az, hogy imára és munkára egyaránt szükség van. Maga a Bütnernél szereplő, Heltaiétól egyébként eltérő első rész egy nagyon elterjedt középkori példa leszármazottja, amely Heroltnál is megvan (*De tempore, sermo post Trinitatem* XVII.) s ennek nyomán Hondorfnál is. Magában az ereklyehistóriában a korábbi ismert változatok közül Waldishoz áll Bütner legközelebb, de az egésznek forrásául egy — valószínűleg külön megjelent — német tréfás verset jelöl meg: «Man lieset in einem schimpflichen gedichte.» Az különben Heltainak az övénél korábbi ismert szövegekkel való összehasonlításából is kiderül, hogy egyiknek sem lehet közvetlen származéka; egyben egyikhez, másban másikhoz áll legközelebb.

Heltai legterjedelmesebb s a legtöbb novellisztikus színézzel előadott meséje s egymagában is a XVI. századnak talán legkitűnőbb szépprózai alkotása a 99. helyen álló ördöghistória. Heltai legszenvedélyesebben emlegetett gondolatainak legteljesebb kifejezése ez, s hogy ennek maga is tudatában volt, mutatja az, hogy kivételesen előre is felhívja rá a figyelmet a 68. mesének hasonló gondolatokat fejtegető tanulságában. Épen nem hihetetlen, hogy Heltai, aki, mint láttuk, más esetekben is kombinált különböző eredetű elemekből, mesékből, adomákból új szerkezetet, épen ebben az esetben, hol terjedelmével és tárgyával a többi közül egyaránt kirívó elbeszélésben legszemélyesebb gondolatai jutnak kifejezésre, nem más írónál készen talált «mesét» beszélt el újra, hanem maga alkotott hagyományos elemekből. Ezen a véleményen van Császár Elemér is.² Föltevéseit az eddig megtörténnél részletesebb tárgytörténeti vizsgálat is még valószínűbbé teszi. Bármennyire végigtekintethetetlen az a XVI. századi irodalom, amely Heltai olvasmányaként mind számbajöhet, mégis abból is valószínű Heltai e kompozíciójának önállósága, hogy az elterjedtebb latin és német mese-, novella- vagy példagyűjteményekben és a

¹ V. ö. Schnorr von Karolsfeld, Archiv für Literaturgeschichte VI. 312. l.

² L. A. *protestáns kor költészete* c. egyetemi előadásairól 1931-ben kiadott könyvatos jegyzet 456. lapján: «meg merem kockáztatni azt a föltevést, hogy ez a mese H. eredeti alkotása».

*Theatrum diabolorum*ban összefoglalt iratokban egyaránt hiába keressük, holott egyes elemeihez külön rengeteg párhuzam található. Már pedig a tárgykör népszerűsége, a benne kifejezett vallási és társadalmi felfogás természete folytán e kivételes gazdagságú és kerekességű históriának állandó közkinccsé kellett volna lennie, ha egyszer az említett könyvtípusokban vagy egyebütt a latin vagy német irodalomban felbukkant volna. Nálunk nem is maradt észrevétlen: Bornemisza Péter beiktatta rövid kivonatát a maga ördögprédikációiba (903. l.) 13 évvel Heltai könyvének megjelenése után.¹ Az, hogy talán hazai hagyománya lett volna Heltai előtt az egész szerkezetnek, Heltai többi meséi eredetének bizonyosságán kívül azért sem nagyon valószínű, mert egyes elemei részint sokkal inkább kimutathatók külföldön, részint oly jellegzetesen az új szellem kifejezői, hogy a maguk egészében hazai néphagyomány még nem lehettek.

A középkori egyházi irodalomban igen sok legendárszlet és példa szól ördögi segítséget elfogadó emberekről; rendszerint azonban megszabadulnak a kárhozattól, mivel Máriának vagy valamelyszentnek tiszteletéhez tovább is ragaszkodnak, vagy pontosan teljesítik a vallás valamelyik parancsát. De a nép szolgáló szellemekben, manókban való hitét sem irtotta ki a kereszténység, sőt a középkori teológusok egy része módot talált arra, hogy — sz. Ágoston nyomán — az angyalokról és ördögökről szóló tan rendszerében helyet adjon neki. E szerint a Luciferrel elbukott angyalok egy részét — akik csak kisebb mértékben voltak hibásak — csak száműzte a maga közeléből az Úr; ezek az emberek társaságában próbálnak vigaszt találni s őszinte jóakarattal szolgálnak nekik. Ezen a gondolaton alapul az a középkori példa, amelyből Heltai ördöghistóriájának kezdete is valószínűleg leszármazott. A nemesembernek szolgáló ördögről szóló példa a XIII. század első felében Caesarius Heisterbacensis *Dialogus miraculorum*ában szerepel először (V. 86.) Itt a nemesembernek híven s minden ördögösségével szolgáló ördög, mikor végül felismertetvén, távoznia kell, bérül csak annyit kér, hogy egy harangot vehessen Isten dicsőségére. Utóbb az ilyen jóindulatú ördögök kezdtek hitelüket veszteni. Jellemző, hogy a Pauli *Schimpf und Ernst*jében (92. sz.) közölt változat csak abban tér el Caesariustól, hogy a harangvásárlást Pauli azzal magyarázza, hogy így az addig igyekvő templomlátogatók ezután rábizzák magukat a harangra, későn érkeznek s zavarják az istentiszteletet. Itt már a látszólag ártatlan, sőt jótékony feltétel valójában az ördög rosszakaratú csele. Luther végkép leszámol a jóakarató ördögök elméletével, s az ő tanítása következtében szükségkép átalakultak az ezen alapuló példázatok is. Luther szerint minden bukott angyal rosszakaratú

¹ V. ö. Király György megállapítását. Ungarische Jarbücher, 1921.

ördöggé lett s az ember lelki kárára igyekszik akkor is, mikor látszólag segít neki. De rendszerint gonosztettekben segít, hogy az ügyis rosszra hajlót annál inkább a kárhozat felé hajtsa. Nyilvánvaló, hogy Heltainak a nyúzásban, harácsolásban gazdája minden képzeletét felülmúló ördöge is ebben a gondolatvilágban kialakult változata az ördög-szolgáról szóló példázatnak. De a Luther asztalánál szóba került efféle példázatok közt van olyan is, amelyhez más tekintetben is közel áll Heltai ördöghistóriája. Luthernek egy ilyen példázata közeli rokonságban áll az említett középkori példával és annak a helyhez, időhöz, személyekhez kötött változatnak leszármazottja, amely először — sokkal rövidebben — Agricola közmondásgyűjteményében található. (301. sz.) E szerint egy Rechenberger nevű torgauai nemes elbeszélte 1520-ban, mikép szolgált atyjánál egy ördög akkoriban, mikor Mátyás magyar király a törökkel hadakozott. A Luthertől elbeszélte bővebb változat kezdetét érdemes jobban szemügyre venni. A Rebenstock-féle latin fordítás szerint (125 b—126 b):

«Nobilis quidam cum Torgae ubi habitabat deambularet, obviam ei venit quidam, quem interrogavit, num illi servire vellet, indigere se famulo. Respon- se velle. Nobilis interrogans, quòd illi nomen esset, respondet Scharl Bohemice se Diabolum nominari. Age mecum domum eas (inquit nobilis) et ostendit illi stabulum et equos quos custodire debebat. Fuit autem nobilis parum pius, de rapina vivens, ad quam servulum satis idoneum nactus erat.»

Mint Heltainál, itt is sétaközben találkozik a nemesember — Luthernél rablólovag — az ördöggel, itt is szüksége van szolgára s így épen kapóra jön. Mindkét helyen mindjárt szóba kerül az elszegődő szolga kiléte, míg a korábbi ily példákban csak utólag jön rá a nemes. Végül a nemesember Luthernél is gonoszságában talál nagyszerű segítöre az ördögben, akárcsak Heltainál. Érdemes még azt is megfigyelni, hogy Heltainál is csehül beszélnek az ördögök — maguk közt (doborsa!). Azonkívül Heltai Lucifere ugyanazzal az üdvözléssel (*bene veneritis*) köszönti a nemest, amellyel egy másik Luther ajkáról lejegyzett és az előbbivel rendszerint együtt szereplő adomában az ördög a gardiánt, mikor szolgálatába szegődik. (Rebenstock, 127.)

Heltai több meséjének tanulságában emlegeti, hogy a szegény nép sanyargatása a legnagyobb bűn; ördögi sugalmazás eredménye, s büntetése az örök kárhozat. Ezt mutatja be a 99. mese. Nála is, mint pl. Paulinál, ravasz számításból oly igénytelen az ördög, hogy amit gazdája semminek tartott a bér kikötésekor, annak következménye az elkárhozás. Csak azt kérte H. ördöge, amit a parasztok szívből ajánlanak neki — ez pedig maga a nemesember. Maga a csel lényege és végrehajtása egy legkorábban ugyancsak Caesariushnál (*Liber miraculorum* II. 17.) található másik példából ered. Épen Heltai meséjének ez a középső része az, amelyhez

leginkább találhatók egészen közelálló változatok — igen nagy számban — a XIII. századtól a mai német néphagyományokig¹. Csakhogy egyikben sem az ördög gazdája az, akit elvisz, hanem valamely a néptől gyűlölt foglalkozás egy képviselője (prókátor, bíró, végrehajtó, hajdú, uzsorás). Heltainál a jelzett különbség folytán válik ez az adoma a nemes embert szolgáló ördögről szólónak szerves folytatásává. Maga a három lény, amelyet a parasztok sorban az ördögnek ajánlanak, az okokkal és körülményekkel együtt csaknem azonos már Caesariussnál, csak annyi a különbség, hogy ott, és a későbbi teljes változatokban is, disznó van a Heltainál szereplő ökör helyén. Az osztrák Strickernek Zlinszkytól említett — Caesariusszal csaknem egykorú — trufája azért is figyelemreméltó, mert ebben a disznón kívül ökörről is szó van. Hogy Heltai közvetlenül honnan ismerte ezt az adomát, pontosan meg nem határozható; valószínűleg többfelől. Herolt Caesarius szövegét vette fel a *Promptuariumba*, melyet a XVI. század protestáns prédikátorai is forgattak; Hondorf is kiírta.

Heltai meséjének befejező része a kegyetlen nemesnek és hozzátartozóinak pokolba jutását és pokolbeli kínját mutatja be; ezzel együtt az egész mese szinte a szívtelen gazdag evangéliumi parabolája korszerű párjának tűnik föl, s színeiben egy és más különösen egyes Lázár-drámákra emlékeztet. Egyébként sokféle párhuzammal lehetne megvilágítani, mennyi része van egyes hagyományos vonásoknak az apró részletek kiszínezésében: az ördög külsejének leírása, lovon való megjelenése, (ez még Melanchtonnál is megtalálható, v. ö. Manlius *Collectanea*. 2. kiad. 37. l.) a tüzes fürdő szerepe a pokolbeli büntetésben stb. mind sokkal általánosabb vonások, semhogy külön példákkal kellene megvilágítani. Hasonlóképen már a középkorban általános és több példázatban is kifejezésre jutó nézet, hogy a cifra ruha s kivált a nők cifrázkodása az ördög hálója; ezt a gondolatot érzékelteti Heltai azzal, hogy az ördög kedvelteti meg a fényűzést s aztán az asszony pompakedvelése még fokozza a nemesember kapzsiságát, őt magát pedig, és másokat is, egyéb rút bűnökbe sodor. Azokhoz az ötletekhez, amelyekkel az ördög a jobbagyok kihasználását növeli, ugyancsak akadnak párnuzamok a XVI. század — részben történeti tényekre hivatkozó — protestáns irodalmában. Így a milánói Barnabásról Paulus Jovius (*Elogia*. 156 l. 137. l.) nyomán Hocker Jagdteuffel-ja is elmondja, hogy 2000 kutyát osztott ki a parasztok közt, hogy fölneveljék, s a legkisebb gondatlanságért is kegyetlenül meggyötörte őket. Heltainál az ördög gazdája lovait nevelteti fel ugyanígy a parasztokkal.

WALDAPFEL JÓZSEF.

¹ V. ö. Bolte jegyzetet Pauli 92. fejezetéhez.